

Розділ 4. ДІАЛЕКТНА ФРАЗЕОЛОГІЯ

УДК 811.161.2'373.7

ОСОБЛИВОСТІ ВЖИВАННЯ ДІАЛЕКТНИХ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ У ХУДОЖНЬОМУ ТЕКСТІ (на матеріалі творів західноукраїнських письменників кінця XIX – початку XX ст.)

О. В. Дехтярьова

У статті йдеться про стан дослідження діалектної фразеології на матеріалі художніх текстів, про особливості функціонування діалектних фразеологічних одиниць в художньому тексті на різних мовних рівнях: фонетичному, морфологічному, лексико-семантичному.

Ключові слова: фразеологічна одиниця, діалектна фразеологія, художній текст, літературна мова, діалект.

Мова художньої літератури є особливим різновидом літературної мови. Важливе місце серед складників мовної тканини художніх творів окремих письменників (Л. Мартовича, В. Стефаніка, М. Черемшини) посідає діалектна фразеологія. Глибоке вивчення фонду української мови не можливе без аналізу діалектного матеріалу. “Своєю експресивністю, неповторною образністю й різноплановістю діалектна мова живить літературну на всіх її структурних рівнях” [1, с. 118].

Актуальність дослідження зумовлена відсутністю ґрунтовних праць, присвячених вивченню діалектної фразеології в художньому тексті. Дослідження з цієї проблематики в українському мовознавстві знайшли відображення у працях Н. Д. Бабич [2], С. П. Бєвзєнка [3], М. Т. Демського [4], М. Т. Доленка [5], В. І. Лавєра [6], Н. А. Москаленко [7], Ю. Ф. Прадіда [8] та ін.

Питанням функціонування ФО у художніх творах присвячені роботи Л. Г. Авксєнтьєва [9], С. П. Александрової (Бибик) [10], І. К. Білодіда [11], М. М. Богдана [12], В. С. Калашника [13], М. П. Коломійця [14], А. П. Супрун [15], В. Д. Ужченка [16], Л. Ф. Щєрбачук [17] та ін. Лінгвісти переважно зосереджують увагу на структурно-семантичних, функціонально-стилістичних, фразеотворчих, зіставних аспектах дослідження ФО художніх творів Т. Шевченка, М. Коцюбинського, М. Стєльмаха, О. Довженка, М. Рильського, О. Вишні, О. Гончара та ін.

На сьогодні посилюється інтерес науковців до функціонування діалектних ФО. Письмова фіксація діалектних фразеологізмів у літературних творах відбиває особливості живого регіонального мовлення. Саме тому **мета даної статті** — дослідити мовні особливості художніх творів західноукраїнських письменників кінця

XIX – початку XX ст., зокрема Л. Мартовича, В. Стефаніка, М. Черемшини, так званої “покутської трійці”.

Особливості мови творів цих письменників пов’язані з проблемою взаємодії між українською літературною мовою і народними говорами, з питанням про діалектизми в мові художньої літератури. З приводу використання в художній літературі діалектизмів існує чимало суперечливих суджень. Наприклад, В. В. Виноградовим зазначено, що “мова художньої літератури у своєму історичному розвитку не може вивчатися незалежно від історії загальнонародної розмовної мови та її відгалужень, а також від історії літературної мови” [18, с. 195]. Мова творів Л. Мартовича, В. Стефаніка, М. Черемшини ґрунтується на говорі Покуття. Покутський діалект становить систему говірок, перехідних між буковинськими, гуцульськими, наддністрянськими і подільськими. Особливо це відчутно у мові персонажів художніх творів, що надає їм місцевого колориту, допомагає реалістично відтворювати побут і життя народу, посилює психологізм та ліричність.

Зіставлення фразеологізмів, що функціонують у творах Л. Мартовича, В. Стефаніка, М. Черемшини, дозволяє виділити такі групи ФО:

1) фразеологізми, що не мають лексичних та семантичних відмінностей у порівнянні з літературною мовою: *збитися з пантелику* “заплутатися, помилитися”, *ходити ходором* “сильно трястися, двигіти, хитатися, *не в голові* “хто-небудь не виявляє інтересу до когось – чогось” та ін.: “*А ти гадала? — говорив Семен, трохи з пантелику збитий*” [19, с. 118]; “*Всі толоки повні, улиці набиті, ґруні вгинаються, хати ходором ходять, жовніри тут тазди, а бадіки, гей наймити, увихаються*” [21, с. 150]; “— *Ой, синку, міні різдво не в голові! Я, дитинко, всі дни оплакую і свѣито, і будень, — казала баба, та й сльози в очах показалися*” [20, с. 97];

2) фразеологізми, що мають відмінності граматичного та лексичного характеру при тотожному значенні: *дай вам Боже здоров’є* (літ. *дай Боже здоров’я* “уживається для вираження побажання добра, благополуччя кому-небудь з приводу подяки”), *тегне ноги за собов* (літ. *тягти ногу* “важко переступати, підтягуючи пошкоджену ногу до здорової”), *мні болит за тобов серце* (літ. *серце болить* “хто-небудь тяжко переживає з якогось приводу, уболіває, тривожиться за кого-, що-небудь”) та ін.

3) діалектні фразеологізми, що мають відмінності на різних мовних рівнях порівняно з літературною мовою і виступають варіантами фразеологізмів, уживаних у літературній мові: *шляк трафив, мати в лексі, крепір буде, патороч зробити, та й авус, цицка коло роте не обсіхла, чупер микати:* “*Ото раз “бойка” чорнобрива, бодай же тебе шляк трафив! — думала собі Пазя про Гандзю, бо завидно їй було на Гандзині чорні брови*” [19, с. 395]; “— *Я виджу, що ти собі це в лексі маєш, а я не жартую, не дам ані крецара*” [19, с. 354]; “— *Мой, бре, таже то жоліб, то межи скалами, було йому раз патороч зробити, аби не налазив на села, — каже один*” [21, с. 140];

Докладніше спинимосся на характеристиці діалектних фразеологізмів, що мають відмінності на різних мовних рівнях порівняно з літературною мовою.

З фонетичних рис діалектних компонентів ФО слід відзначити такі:

— голосні переднього ряду (*e, u, i*) після м'яких приголосних відповідають [a] в літературній мові: “— *Ой, сьогодні діти, такі діти, що аж у п'єтах постиває!*” [20, с. 41]; “— *Дай вам Боже здоров'є, пане*” [20, с. 168]; “*Біг дав, та й біг узєв.*” [20, с. 76]; “*Реснтний завше тєгне ноги за собов, ек бервена, — прожартував дехто*” [21, с. 86]; “*Та видиши, шо у нас біда, нема шо в губу взєти, слухай небого, пана!*” [21, с. 103];

— короткий приголосний між голосними в іменниках середнього роду: “— *Уже моє оранє скінчилоси*” [20, с. 132]; “— *То так сумліис тєчить з рода в рід*” [20, с. 155].

Серед морфологічних діалектизмів відзначаємо такі риси :

— флексія *-ов* замість *-ою* в орудному відмінку однини іменників та займенників: “— *Ліс їм наповідає, а вони сльозу за сльозов просікают*” [20, с. 14]; “*Аді, сидимо тут, а я таки за “когута” думаю, бо мні болит за тобов серце*” [21, с. 48]; “*Будут за мнов у пальці свистати, що такий віноччок маю*” [21, с. 83];

— численним є прийом використання редуплікованих та енклітичних займенників, *тоті, тот, го, му, ні*: “— *Бувало, що озме в руки, та й горить му у тих руках*” [20, с. 18]; “— *Але доки ні ноги носьи, то мус родити хліб*” [20, с. 63]; “*Рано вчула, а вобіда законилася а з сонечком пішла на тот світ до сина у гості*” [21, с. 262];

— у дієслівних формах постфікс *ся* звучить як *си*: “*Доста того, що-м вілежєв три місяці, та й потім нічо з мене не зробилоси...*” [20, с. 32]; “— *Та й росте воно в яслах, під столом або під лавов, їст кулаки, умиваєси сльозами*” [20, с. 140];

— дієслівний префікс *ві* на місці літературного *ви*-: “— *Ви вже розум вістаріли, таже не мете на різдво у такі нєндзі сидіти*” [20, с. 86]; “*Але ек мні зєть чістус, то най би було, бо то чужа дитина, то за того, шо-сми на грунт приймив, шо ми розум відобрало*” [21, с. 40];

— у дієсловах у дійсному способі третьої особи теперішнього і майбутнього часу, а також у наказовому способі другої особи множини маємо тверде *t* замість м'якого: “*Слухайт-ста, Николаїшна, люба та пишна, знаєте добре, шо вам я не воріг, мене болит серце за вашим, але шо я вам поможу, коли мені самому увєсь талан забрали?*” [21, с. 164]; “*Єк душа на тот світ приходит, то сї карби уже пораховані, уже муки терпіти має*” [21, с. 38]; “*Величеньке, то собі даст раду будь-де, а малє, то лиш пищит: їсти та й їсти*” [21, с. 99];

— описові діалектні форми ФО наказового способу 3 ос. утворюються за допомогою частки *най*: “— *Нічо ти не кажу, най ті Бог скарає за мене та й за діти!*” [20, с. 24]; “*І старий Іван сказав: а най Бог сохрани!*” [20, с. 79]; “*Най біг простить, бабко*” [21, с. 37];

— у формах умовного способу поряд із часткою *би* зустрічаються архаїчні форми *би-м, бих*: “— *Якби ні жєнка мізинним пальцєм кинула, та й бих карєц зробив, на винне яблуко бих розпосочив!*” [20, с. 20]; “— *А п'єта*

перекладина на церкву за старого і за мнен, цеї не руш мені жодна, бо бих руки обтєла!" [20, с. 114].

Основним засобом забарвлення твору місцевим колоритом є лексика, тому на лексико-семантичному рівні фіксуємо такі фразеологічні одиниці: *не мав боя (страху), туск (туга) побирає, узяти в крипи (кліщі), уру (злість) мати, пустити плявзу (нісенітницю), бола (хвороба) би єї взєла, робити веймір (галас), гнути бандйги*: "— Тоді я би **взяв** би панків у **крипи**, що змикали би передо мною, як теля з сіянок" [19, с. 148]; "— **Бола би єї взєла оту!**" [21, с. 224]; "*Осиротила-с мні, Чічко, та й жінку, та й діти, то тепер нам всім **крепір буде!***" [20, с. 112]; "*А ти, мерзо, знов хочеш **робити веймір** на всі люди!*" [20, с. 23]; "— *Ідїть, старий, спати, **не гніт бандиги**, а завтра підємо в село на вибір, то ми тих богачиків трохи намнемо*" [20, с. 134].

Висновки. Українська діалектна мова має невичерпні фразеологічні багатства, що завдяки діяльності визначних діячів українського письменства постійно поповнюються фразеологічну скарбницю української літературної мови. Діалектні фразеологізми, за словами Н. А. Москаленко, "вносять у художнє мовлення струмїнь свїжості, надають йому більшої колоритності й естетичної краси, посилюють його пізнавальну вартість, сприяють стислості, пружності опису" [7, с. 23].

Навіть побіжне знайомство з діалектною фразеологією дозволяє стверджувати, що між фразеологією української літературної мови та діалектною фразеологією існують розбіжності. Тому їх старанне вивчення може привести до одержання нових даних, які будуть корисними для всіх ярусів і ділянок лінгвістичних знань, допоможе глибше зрозуміти механізми творення й функціонування фразеологізмів, виявити статистику і динаміку фразеологічного фонду національної мови.

Аналіз діалектних фразеологізмів у творах художньої літератури сприятиме вирішенню актуальних проблем історії мови, етнографії, культурології.

Список літератури

1. Івченко А. О. Українська фразеологія: ономазіологія, ареали, етимологія. — Х.: ФОЛЮ, 1999. — 304 с.
2. Бабич Н. Д. Соотношение общенародного и узколокального в фразеологии украинского языка: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Одесса, 1972. — 20 с.
3. Бєвзенко С. П. Актуальність вивчення української діалектної фразеології // Мовознавство. — 1974. — №2. — С. 15 – 19.
4. Демський М. Т. Українські фраземи й особливості творення. — Львів: Просвіта, 1994. — 46 с.
5. Доленко М. Т. Из спостережень над діалектною фразеологією Поділля // Українське мовознавство. — К., 1975. — Вип.3. — С. 102 – 107.
6. Лавєр В. И. Фраземика украинских диалектов карпатского региона: Автореф. дис. ... д-ра. филол. наук. — К., 1992. — 40 с.
7. Москаленко Н. А. Лексичні діалектизми у складі фразеологізмів української літературної мови // Українська літературна мова в її взаємодії з територіальними діалектами. — К., 1977. — С. 179 – 188.
8. Прадід Ю. Ф. Из спостережень над діалектною фразеологією (на матеріалі бойківських говірок) // Мовознавство. — 1992. — №5. — С. 44 – 47.

9. Авксентьев Л. Г. Фразеология речи прозаических творений Михаила Стельмаха: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Харьков, 1969. — 17 с.
10. Александрова (Бибик) С. П. Фразеологизмы в общенародной речи и художественному тексту // Мовознавство. — 1993. — № 6. — С. 70 – 74.
11. Білодід І. К. Мова творів О. Довженка. — К.: Вид-во АН УРСР, 1959. — 95 с.
12. Богдан М. М. Фразеология художественных произведений М. М. Коцюбинского: Дис. ... канд. филол. наук. — К., 1956. — 243 с.
13. Калашник В. С. Українська поетична фразеологія і афористика поетичної мови повоєнного періоду. Семантико-типологічний аспект: Дис. ... докт. филол. наук. — Харків, 1992. — 293 с.
14. Коломієць М. П. Семантико-стилістичні особливості фразеологічних синонімів Т. Г. Шевченка // Мовознавство. — 1992. — № 2. — С. 33 – 38.
15. Супрун А. П. Семантико-стилістичні особливості фразеологічних одиниць (на матеріалі творів М. Рильського): Автореф. ... дис. канд. филол. наук. — Дніпропетровськ, 1999. — 19 с.
16. Ужченко В. Д. Фразеологія творів Остапа Вишні: Дис. ... канд. филол. наук. — Харків, 1973.
17. Щербачук Л. Ф. Загальномова та індивідуально-авторська фразеологія в художніх текстах (на матеріалі творів О. Гончара): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Дніпропетровськ, 2000. — 20 с.
18. Виноградов В. В. Проблемы русской стилистики. — М.: Высшая школа, 1981. — 320 с.
19. Мартович Лесь Твори. — К.: Дніпро, 1976. — 427 с.
20. Стефанік В. Повне збір. творів: У 3 т. — К., 1949. — Т.1. — 377 с.
21. Черемшина М. Твори в двох томах. — К.: Наукова думка, 1974. — Т. 1. — 336 с.

Дехтярева Е. В. Особенности функционирования диалектных фразеологических единиц в художественном тексте (на материале произведений западноукраинских писателей конца XX – начала XXI века).

В статье говорится о состоянии исследования диалектной фразеологии на материале художественных текстов, об особенностях функционирования диалектных фразеологических единиц в художественном тексте на разных языковых уровнях: фонетическом, морфологическом, лексико-семантическом.

Ключевые слова: фразеологическая единица, диалектная фразеология, художественный текст, литературный язык, диалект.

Dehtyaryova E. V. The peculiarities of use of dialectal phraseological units in a literary work (based on literary works of writers of Western Ukraine (the end of 19 – the beginning of 20 century)).

The article concerns the state of dialect phraseology research based on belles-lettres texts as well as functioning dialect phraseological units in belles-lettres text at different language levels: phonetical, morphological and lexical-semantic.

Key words: phraseological unit, dialect phraseology, belles-lettres, literary language, dialect.

Стаття надійшла до редакції 20 травня 2007 р.